

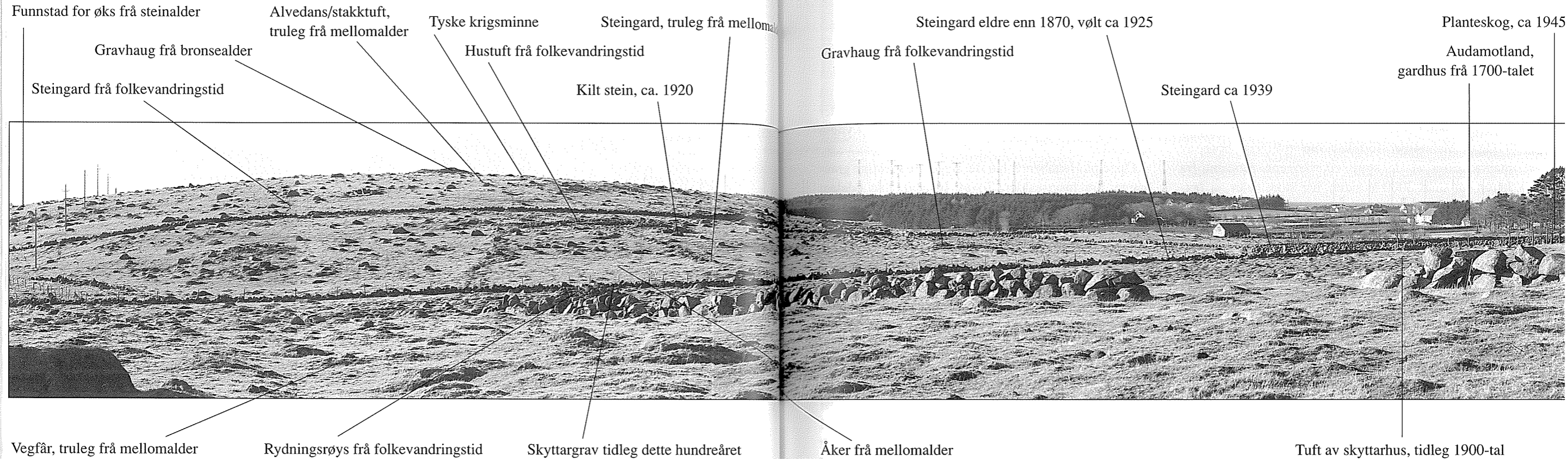
HANABERGSMARKA

Et fossilt landskap rundt et aktivt museum

HANNE THOMSEN

Det er i ferd med å skje spennande ting også utanfor grensene til Jærmuseet. Det rike fornminnefeltet på Kvia og Audamotland er blitt innkjøpt av staten. Dei første opplysningskilta er på plass og denne sommaren har mange nærøbuar teke i bruk dei nye stiane i Hanabergsmarka til trimturar.

Hanne Thomsen har nettopp avslutta arbeidet med utkast til forvaltningsplan for området. I denne artikkelen presenterer ho området og dei planane som er klare.

Fossile landskap

Landskapet rundt Jærmuseet kan ved første øyekast se ut som et naturlig landskap, med få spor etter mennesker. Men istidens kaotiske og steinrike morenehauger og grytehulls-forsenkninger inneholder likevel et vell av synlige spor etter jordbruksvirksomhet gjennom minst 3000 år. Det er ikke mange steiner i dette landskapet som ikke hender har flyttet på, noen av dem til og med gjentatte ganger.

Stein har blitt ryddet og ordnet i mange tusen år. Stein har blitt nyttet som byggemateriale. Selv om steinene i dag er overgrodd av grastorv, kan vi se strukturene av tidligere inngrep, ofte som linjer i landskapet. Trevirke som har vært nyttet til byggverk er forlenget råtnet bort.

Også plantelivet forteller om tidligere bruk av marka. Etter at de store eikeskogene forsvant fra Jæren for snart 3000 år siden, har store deler av Jærlandskapet vært lyngmark som husdyra kunne beite året rundt. Dette brune lynghei-landskapet forsvant først fra Jæren i dette hundreåret. Bruken av kunstgjødsel og husdyrgjødsel fikk lyngen til å dø ut. I Hanabergsmarka skjedde dette stort sett etter 2. verdenskrigen, – den siste lyngen på Hanaberget forsvant først i 1960-årene. Helt sør i Kviamarka ligger det igjen en rest med lynghei, det er det største gjenværende lynghei-området på hele Låg-Jæren!

Det er få steder en har slik spennvidde i synlige kulturninner som her på Kvia og Audamotland. Her ligger ruiner etter store installasjoner fra 2. verdenskrig ved siden av 3000 år gamle, mektige gravhauger. Her ligger hustufter og gravhauger fra jernalder som steinrøyser i bakkene. Vegfår og stengjerder fra mer enn tusen år tilbake krysser landskapet i alle retninger.

Særlig spennende er det at det innenfor et lite område finnes spor som viser endring i plassering av hus og utvikling av systemet av stengjerder, noe som må illustrere endringer i gårdsdriften.

Hanabergsmarka kan oppfattes som mange fossile kulturlandskap fra ulike tider, der nyere kulturspor krysser og ligger oppå eldre kulturspor. En må bare vite litt om hva det er en skal se etter!

Spor i landskapet forteller historie

Allerede i steinalder vet vi at området var i bruk, selv om vi ikke har synlige spor i landskapet etter denne bruk. En vakker båtformet stridsøks ble funnet på Høneland like sør for Hanaberget. Slike økser forteller om folk som drev jordbruk eller fehold, tidlig i yngre steinalder.

Oppe på Hanaberget har det ligget tre mektige gravhauger fra bronsealder. To av haugene ble ødelagt under krigen da tyskerne la militære anlegg inn i haugene, men den midterste haugen kneiser fremdeles flott i silhuett mot himmelen. Også en av de store gravhaugene i skogbrynet like nord for Jærmuseets nybygg, kan stamme fra bronsealder.

Det er ikke synlige spor etter bronsealderens bebyggelse og gårdstun, men større mengder trekol som er funnet under dyrking like øst for Klauhauane, indikerer at tunet kan ha ligget omtrent her. Under nydyrking i åkeren like sørvest for Klauhauane, kom det fram en god del flint, av en slik type som arkeologene mener hører til bronsealder.

Klauhauane er kanskje det mest interessante fornminnet i området. Navnet forteller trolig at folk syntes tuftene minnet dem om de formene som blir dannet av klovene på ei ku. Dette ringformede tunanlegget er

Stakktuft er ett av de vanligste merkene for utmarksnæring i middelalderen og nyere tid. Dette steder der en lagret høy eller lyng i stakk.

dannet av mange hustufter som er plassert radiært omkring en åpen plass. De 17–18 hustuftene ser ut som om de ligger oppå en voll, men vollen skyldes trolig mange hundre års bosetning og dermed oppbygging av et tykt og mektig kulturlag.

Klauhauane ble først tatt i bruk rundt år 0, og nyere C-14 dateringer tyder på at det kan ha vært i bruk helt opp til 600-tallet e.Kr.

Til tross for at Klauhauane er arkeologisk undersøkt flere ganger, er det fremdeles usikkert hva slags funksjon dette, -og de andre 7 tilsvarende anlegg i Rogaland har hatt. Nyere teorier fokuserer på sentral-funksjoner og maktkonsentrasjon hos en høvding-slekt. I denne sammenheng har det også vært pekt på Kvia som tingsted noen århundrer senere.

Innenfor Hanabergsmarka ligger det hustuft-rester etter 2 gårdsanlegg fra folkevandringstid. Gardfar-

system indikerer at det har ligget flere gårdsanlegg rundt disse to, – anlegg som i dag enten ligger under husene på dagens gårder, eller i dyrka mark.

I tillegg til hustuftene på Hanabergshagen, (i bakken halvveis opp mot Hanaberget), og Sudabergsbrotet (i granskogen like nord for Jærmuseets bygninger), ligger gardfar, gravrøyser og rydningsrøyser fra denne tiden strødd utover i landskapet.

Etter at disse 2 gårdene ble forlatt på 500-tallet e. Kr, har de siden ligget som ødegarder i utmark.

I bakken like nedenfor hustuftene på Hanabergshagen, ligger et overgrodd gjerde, som omkranser en rektangulær, ryddet åkerflekk. Det er denne «hagen», trolig fra middelalder, som har gitt navnet til det eldre gårdsanlegget.

Tingsteinen på Kviagarden forteller om sentral-funksjoner i middelalder. Kvia var da sentrum i Kvia skipreie.

Veifar, trolig fra middelalderen, som bant sammen Kvia og Audamotland. Foto: Hanne Thomsen.

Det ligger flere innhegninger på Audemotlands- gården, – innhegninger som vi i dag ikke kjenner bruken av. Sammen med en holveg, er disse antatt å være fra middelalder, men det er foreløpig spekulasjoner. Det samme gjelder de 15–20 «alvedansene» som ligger spredd rundt i Hanabergsmarka og som er en sær- egen fornminnetype for Jæren. Disse tilnærmet rek- tangulære grøftene i marka omkranser noe arkeolo- gene mener er stakktufter, sannsynligvis for lagring av lyng. Bruken av slike stakktufter har gått ut av manns minne, og arkeologene håper at framtidige undersø- kelser kan gi svar på funksjon og alder.

Et vell av steingjerder fra de siste par -tre århundrer viser skiftende bruk og eierforhold av Hanabergs- marka. Noen av gjerdene er holdt vedlike, og andre har gått ut av bruk. Steiner kilt med meisel tidlig på 1900-tallet ligger strødd ute i marka. Noen steder lig- ger bare «skalken» og holet igjen etter at de fint mei- slede steinblokkene ble fraktet til gårds. Noen steiner hadde dessverre skjulte skeive kløyvingsplan, og vi kan bare forestille oss hva som ble tenkt (og sagt?) av mannen med meislene etter mange timers strev!

Langs skiftesgjerdet mellom Kvia og Audamotland ligger restene etter en skytterbane som var i bruk rundt 1. verdenskrig og i mange år deretter. Tuftene etter skyt- terhuset hvor bl. a Emelankton Ådnesen drev sin hobby, ligger som en overgrodd forhøyning. I 100 m, 200 m, 400 m og 600 m avstand til skytterhuset, ligger stein og betongvegger som kulefangere for skyteskivene.

Rester etter langt alvorligere skytteranlegg troner på toppen av Hanaberget. Et strategisk viktig forsvarsverk med radar, ulike kanoner, bunkers og brakker var avsperrt med minefelt og piggrådsgjerder. Lenger sør i marka lå «Kvialeiren», en brakkeleir for over 300

mann. Restene etter denne leiren er godt synlig, sam- men med fundamentet for flere jernbanespor som gikk i sløyfer ut fra Sørlandsbanen. Disse ble bygget for å frakte fire digre franske jernbanekanoner inn i området.

Staten kjøper eiendommene til kultur- og friluft-formål.

Lignende spor som dette har det ligget i utmark og innmark over store deler av Jæren, men disse er på ulik måte blitt fjernet gjennom årene. Nye effektive maskiner, særlig etter 2. verdenskrig, ga støtet til kraf- tig nyrydding og oppgjødsling av gammel utmark. På Kvia, gnr 19, bnr 6, og på Audamotland, gnr 18, bnr 1, har derimot den gamle utmarka vært nyttet som beite- mark helt fram til våre dager. Ingen maskiner har ryd- det marka for stein. Beitedyr har hindret skog i å dekke landskapet. De fossile landskapene fikk ligge nesten urørte.

I 1986 ble det vedtatt av Jærmuseet skulle få tomt på Kviagarden gnr 19, bnr 6. Rikdommen av kultur- minner i Hanabergsmarka var sterkt medvirkende til at det regionale museet fikk sin plassering akkurat her. På grunn av disse kvalitetene ble Hanabergsmarka innkjøpt av Hå kommune i 1991 og videresolgt til Staten med midler fra Riksantikvaren og Direktoratet for Naturforvaltning. Formålet med dette oppkjøpet fra statens side, var å sikre området for allmenheten, på en slik måte at flest mulig skulle kunne få oppleve de kulturhistoriske kvalitetene i Hanabergsmarka. Området skal både brukes som et regionalt friluftsom- råde, samtidig som det blir et uhyre viktig supplement til Jærmuseets aktiviteter. Jærmuseets besøkende vil innendørs kunne lære om det mekaniserte jordbrukets framvekst, samtidig som de på museumsgårdene Kvia

Sverre Bakkevig fra Arkeologisk museum i Stavanger har i mange år drevet ekperimentell arkeologi og laget mange ulike redska- per. Her viser han en rekonstruert ard fra ca. 500 år f.Kr. Kanskje får vi se den i bruk i Hanabergsmarka senere?

og Audamotland vil kunne oppleve og delta i typisk gårds-arbeid fra 1800- og 1900-tallet. Ute i Hana- bergsmarka vil de samme besøkende kunne se sporene etter jordbruksdrift som ligger mye lenger tilbake, – delvis som kontrast, – delvis som ett historisk ledd i en lang utvikling. Her ute i Hanabergsmarka ligger store og spennende muligheter til å kunne formidle tidligere tiders bruk av landskapet. Utfordringene vil bli å finne den beste måten å drive denne formidlingen, – finne balansen mellom tilrettelegging og bevaring, mellom opplevelse og læring, mellom aktiviteter og hvile.

Forvaltningsplan for Hanabergsmarka

Etter at det 671 dekar store området ble ervervet, ble det opprettet en prosjektgruppe med folk fra ulike organisasjoner og etater som hadde interesse i områ- det og bruken av området. Jærmuseet, Arkeologisk museum i Stavanger, Hå kommune, Jæren Friluftsråd og Rogaland Fylkeskommune har arbeidet sammen med grunneierens representant i Rogaland, nemlig Fylkesmannen, for å få fram en forvaltningsplan for området. Denne planen skal bestemme balansen mel- lom bruk og beskyttelse av området, slik at det store

I løpet av 1995 var ungdomskoleelever og bønder fra Hå engasjerte til å bygge tursti i Hanabergsmarka. Stien ble laget ved å legge grus direkte på grasmarka.

forventede og ønskede besøket i området ikke skal ødelegge de unike kulturhistoriske kvalitetene. Planen skal også legge regler og rammer for skjøtsel av området, både fra mennesker og beitedyr. Planen vil også legge rammene for utviklingen av fysisk tilrettelegging av ulike tiltak overfor publikum, både av formidlingshensyn og av mer rene friluftshensyn. Denne forvaltningsplanen skal gjelde fra 1996.

Parallellt med arbeidet med forvaltningsplanen for Hanabergsmarka, har det vært arbeidet konkret med en god del tilretteleggingstiltak allerede i 1995.

Turveger og skilt.

I 1995 er det anlagt drøye 3000 meter nye turveger i Hanabergsmarka. Disse forbinder Kviatunet med Audamotlandstunet, og fortsetter i en stor runde over Hanaberget. Herfra kan en velge to løyper. Den ene krysser sørover myra, følger vegen mellom Båden og

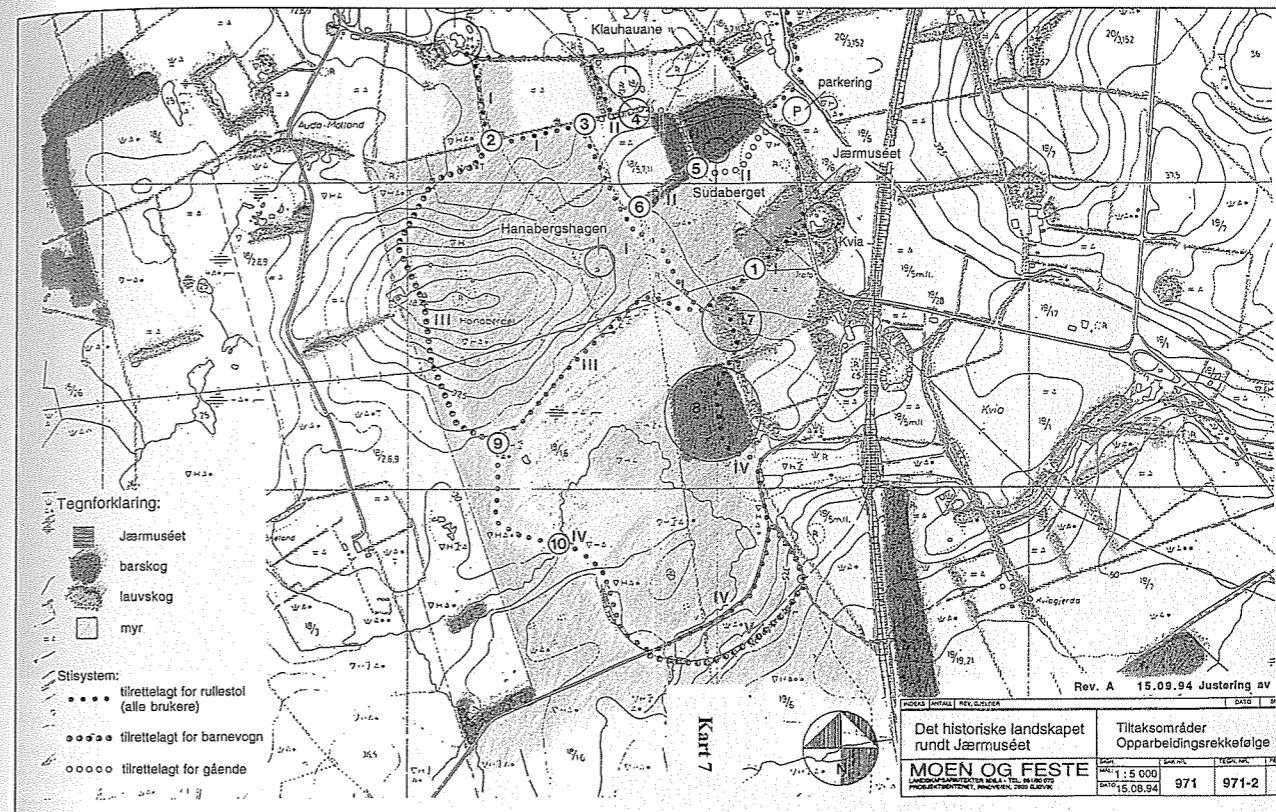
Kvia og krysser gjennom barskogen tilbake til Kvia-geilen. Den andre fører direkte tilbake til Kviageilen mellom Hanaberget og myra.

Alle disse turvegene er forsøkt lagt slik i terrenget at de ikke skal konkurrere med de forhistoriske og historiske linjene i landskapet. Turvegene ligger i mest mulig grad lavt i terrenget, eller følger langs eksisterende gjerder eller vegger. Vegene består av sandig grus som er lagt oppå den gamle vegetasjonen. De er tilsådd med en spesialblanding av grassorter, som både skal tåle slitasje og harmonere best mulig med den lokale vegetasjonen. Turvegene ble laget av gårdbrukere fra kommunen, med god hjelp av elever fra en del ungdomskoler i Hå.

Det er satt opp nye informasjons-skilt både ved Kviageilen og ved Klauhauane. Skiltstativene er laget i brunlakkerte stålrør, i et design som både skal harmonere med, -men ikke dominere – landskapet, samtidig som det tydelig skal signalisere at dette er nye element i landskapet, dette er kulturspor fra 1995. Samme materialer er valgt i grunder, gjerdeklyver, benker, søppelbøtter og griller, slik at tilretteleggingstiltakene har et enhetlig preg.

Planene framover

Forvaltningsplanen for Hanabergsmarka vil liste opp mange ulike tiltak for området, tiltak av både større og mindre omfang. Avhengig av tilgangen på økonomiske midler, og erfaringene fra de første årene med området åpent for publikum, vil behovet for inngrep, skjøtsel og aktiviteter og rekkefølgen av de ulike tiltakene lettere tre fram. Blant de tiltak som blir skissert i planen er først og fremst en hensiktsmessig beiting av området for å få en ønsket vegetasjon, kombinert med

Kart over turstiene

en evt. utarming av jordsmonnet enkelte steder for om mulig å få tilbake lynghei i utvalgte områder.

Det er ønskelig med en «riktig» skogpleie i forhold til de historiske perioder som skal synliggjøres, bl. a kan det være interssant å få gjeninnført en liten bronsealdersk eikeblandingsskog. Steingjerdene fra de siste par hundreårene må settes istand og vedlikeholdes.

Det er også et ønske å synliggjøre en del av de eld-

ste kulturminnene på en slik måte at de er lettere å forstå. Dette må likevel skje på en slik måte at kulturminnene ikke ødelegges. En kan f. eks tenke seg at det nær Jærmuseets bygninger kan avdekkes noen meter av gamle hustufter og steingjerder, slik at det er mulig å se hva som ligger skjult under torva. De avdekkede bitene kan så langsomt «gli» over i de gjengrodde kultursporene.

Formidlingen til de besøkende av hva som finnes

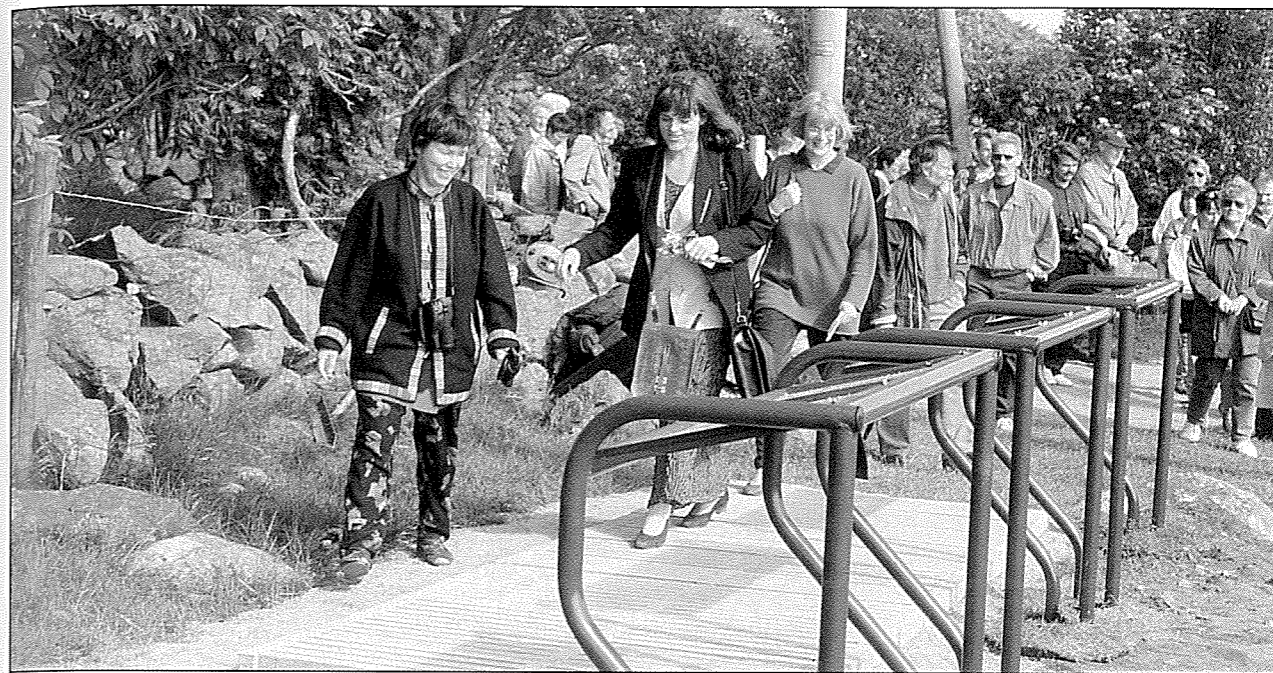

23. mai 1995 foretok stortingsrepresentant Hilde Frøford Johnsen den høytidelige åpningen av Hanabergsmarka kulturminne og friluftsområde.

ute i Hanabergsmarka, er tenkt etter flere linjer. Det vil settes opp en del større skilt ved innfallspunktene og på sentrale steder i området, men uten at skiltingen skal overdøve landskapet og kulturminnene. Detaljinformasjon om enkeltfenomen kan etterhvert kjøpes i form av små hefter og ark inne på Jærmuseet. Erfaring fra 1995, viser at omvisninger med naturloser fra Jærmuseet vil være en viktig formidlingsmetode. Med naturlos blir landskapet ekstra levende og lettere å forstå på egenhånd senere.

Hanne Thomsen

f. 1947 i Stavanger, Kwartærgeolog som har vært konservator på Arkeologisk museum i Stavanger. Hun er naturveileder i Stavanger Turistforening og har tidligere vært tilknyttet Fylkesmannen og Utdanningsdirektøren i Rogaland.

Prosjektleder Hanne Thomsen viser gjestene tilrette ved opplysningstavlene ved utgangen av geilen.

Frå plattformen ved Klauhaugne kan publikum lesa teksten samstundes som dei har godt oversyn over fornminna.